

Brina Malnar

Etika raziskovanja v družbeni areni

POVZETEK: Namen članka je podati pregled ključnih etičnih dilem v odnosu med raziskovalcem in družbo, izhajajočih predvsem iz pogostega konflikta med načeli znanosti, politike in ekonomije v raziskovalnem procesu in okolju. Izhodišče razprave je vztrajanje na »resnici« kot temeljnem znanstvenoraziskovalnem načelu, katerega vloga pa lahko postane sekundarna zaradi vpetosti raziskovanja v razmerja družbene moči. Poglavitno težišče članka je zato analiza načinov instrumentalizacije raziskovalnih praks in izsledkov kot posledica političnih, komercialnih ali kariernoeksistenčnih pritiskov. Članek sklone ugotovitev, da je pogoj družbeno odgovorne raziskovalne etike kritična refleksija osebne raziskovalne drže in družbenih učinkov znanstvenih izsledkov, poglavitni družbeno-etični problem sociološkega raziskovanja pa danes ni toliko v preveliki politizaciji spoznanj, temveč prej v njihovi premajhni družbeni odmevnosti.

KLJUČNE BESEDE: raziskovanje, družba, etika, politika

1 Etika raziskovanja v družbeni areni

Ko govorimo o raziskovalni etiki, navadno najprej pomislimo na dobrobit sodelujočih – tem raziskovanje ne sme prinesiti ali pustiti škodljivih posledic, če naj izpolnjuje etična merila, kot lahko razberemo iz etičnih kodeksov. Vendar pa že malo širši analitični razmislek, ki v »etično enačbo« vključi tudi družbeni kontekst raziskovanja, hitro pokaže, da je zožitev etične problematike na odnos s sodelujočimi neustrezna oziroma preozka. Definicija oziroma zamejitev posledic raziskovanja, škodljivih in drugih, namreč ni tako enostavna, kot se morda zdi na prvi pogled, s tem pa tudi ne dilema, kje so meje raziskovalne etike oziroma kako daleč naj sega etična odgovornost raziskovalca. Je odgovoren le za dobrobit sodelujočih v neposredni raziskovalni situaciji in znanstveno korektnost svojih izsledkov ali še za kaj več, denimo za to, kakšni bodo učinki teh izsledkov, ko pridejo iz kabineta v javni prostor, ki ga strukturirajo politični in ekonomski interesi ter odnosi moči?

Brinkmann in Kvale (2005: 167–168) v tem smislu razlikujeta med mikro- in makroetično ravnanje, ki nista nujno usklajeni. Raziskava je namreč lahko izvedena na etično korekten način, ko gre za odnos do sodelujočih, problematični pa so njeni družbeni cilji. In nasprotno, imamo raziskave, ki jih je mogoče upravičiti na ravni splošnih družbenih učinkov, a so etično vprašljive na mikroravni, kot velja za znane študije Milgrama, Zimbarda in drugih. Tak razcep je lahko že v samem začetku vir

etičnih in moralnih dilem. Ali naj denimo raziskovalec opravi raziskavo o komunikaciji morskih sesalcev, ki na ravni neposrednih postopkov ni sporna, če se ne strinja z verjetno uporabo rezultatov v vojaške namene (Bird in Housman 1997: 134–135)? Ali naj sodeluje pri sicer metodološko korektnem izvajanju ankete, katere cilj je odpraviti konfliktnost pri odpuščanju delavcev, kar naj bi omogočilo povečevanje dobička (Flere 2000: 58–59)? Odgovorov na taka vprašanja praviloma ne najdemo v etičnih kodeksih, saj so predvsem stvar etičnih, moralnih in političnih pogledov konkretnega raziskovalca ter njegove presoje relevantnega konteksta.

Vidimo torej, da dileme družboslovne etike segajo v dve smeri – na odnos med raziskovalcem in sodelujočimi, kjer je v središču pozornosti zaščita njihove dobrobiti z načeli obveščene privolitve, zaupnosti in anonimnosti, ter na odnos raziskovalca z družbo, kjer nas predvsem zanima, kako se v različnih fazah raziskovalnega procesa odrazijo širši družbeni odnosi, zlasti odnosi moči. Ker odnos raziskovalca s sodelujočimi obravnavamo na drugem mestu (Malnar 2010), je predmet pričujočega prispevka le druga raven, torej etika odnosa raziskovalec–družba.

Bridges (1998: 598–599) v izsledkih družboslovnega raziskovanja prepoznava tri vrednosti oziroma razsežnosti: moralno, politično in ekonomsko. Če nekoliko parafraziramo, bi torej lahko rekli, da z raziskovanjem lahko obelodanimo znanstveno resnico, lahko pa tudi oslabimo ali utrdimo položaj nekoga na oblasti ali pa pomagamo ustvariti ali pridobiti materialno korist. Naš namen v nadaljevanju bo zato podrobneje pregledati ključne vidike pogosto »nelagodnega odnosa« med znanstvenimi, političnimi in ekonomskimi načeli oziroma najpogostejše načine, kako se trk teh načel odrazi v etičnih dilemah raziskovalne prakse.

2 Pristranskosti pod videzom znanosti

2.1 Objektivnost, ki to morda ni

Če bi iskali raziskovanju notranjo moralno razsežnost, potem je to gotovo vztrajanje na »resnici« kot temeljnem načelu, ki naj vodi ves raziskovalni proces, od zasnove raziskave do analize in publiciranja (za širšo analizo etosa znanosti glej Mali2002: 79–85). Objektivnost oziroma nepristranskost je zato bistveni del etike raziskovanja, pri čemer nepristranskost v najširšem smislu lahko razumemo kot zavestno in sistematično prizadevanje, da iz raziskovalnega postopka odpravimo vse elemente, katerih posledica bi lahko bilo hoteno »prirejanje izida« oziroma napeljevanje k temu.

Pristranskosti v raziskovalnem postopku, katerih končni učinek je zmanjšana veljavnost spoznanj, so lahko posledica neznanja, lahko pa so tudi namerne. Včasih so vložki veliki in s tem tudi skušnjava »nagniti« izid v določeno smer, pravi Meltzoff in navaja možnost dobre prodaje izdelka ali nadaljevanje financiranja programa kot možne dejavnike potencialnega pritiska na objektivnost raziskovalca (2005a: 320–321). Če pristranskosti izhajajo iz neznanja, je to predvsem problem neustreznosti mehanizmov strokovnega izobraževanja, kadrovanja in kolegialne kritike, če pa so rezultat zavestnih ravnanj, gre za hudo kršitev raziskovalne etike oziroma znanstveno goljufijo. Ta pomeni neposredni napad na duha znanosti in podira samopredstavo znanstvenikov o popolni

predanosti znanstveni resnici (Mali 2002: 86). Goljufige znanost spremljajo že od njenih začetkov, Babbage pa jih je že v 18. stoletju razvrstil v tri še vedno relevantne kategorije: ponarejanje (*forging*), manipulacijo oziroma precejanje (*trimming*) in utajo oziroma kuhanje (*cooking*) podatkov (za širši opis glej Mali 2002: 89).

Načinov »vgrajevanja« pristranskosti v raziskovalni načrt je načeloma torej veliko, če hoče raziskovalec svoje strokovno znanje uporabiti oziroma zlorabiti na tak način. Meltzoff (2005a: 323–328) navaja nekaj prijemov, značilnih za evalvacijske in druge raziskave, kot denimo, da pri oceni nove terapevtske tehnike namesto po načelu naključnega izbora v eksperimentalno skupino uvrstimo posameznike z lažjimi primeri psiholoških težav, v kontrolno pa s težjimi, s čimer posledično »napihnemo« uspešnost nove tehnike. Raziskovalec lahko tudi z obrazno mimiko, obnašanjem, držo, pripombami ipd. vzpodbudi določene vrste odziva in odvrča druge. Pristranski izid lahko dobimo tudi z manipulacijo pri izbiri vzorca: na primer pri primerjavi intelektualne kompetence etničnih skupin vzorec domače populacije izberemo iz celotnega prereza socialne strukture, vzorec priseljencev pa prihaja pretežno iz segmenta revnih in neizobraženih. Podobno pristransko je dokazovanje večje uspešnosti zasebnih šol pri razvijanju intelektualnega potenciala učencev na podlagi primerjav rezultatov testiranja učencev iz zasebnih in javnih šol, saj tak raziskovalni načrt ne omogoča naključne porazdelitve sodelujočih (Rosenthal 1994: 127). Vemo namreč, da učenci javnih šol v večjem deležu prihajajo iz nižjih socialnih slojev, zato njihova manjša uspešnost ni nujno posledica slabšega dela javnih šol, pač pa morda za učenje manj ugodnega domačega socialnega okolja.

Tudi pri zasnovi anketnih raziskav obstajajo številni načini možnega vnosa pristranskosti, bodisi namernega ali nenamernega, od samega načina konceptualizacije raziskave, kot bodo pokazali primeri v nadaljevanju, do načina vzorčenja, zasnove vprašalnika in oblike posameznih vprašanj (za obširno analizo glej npr. Schuman 1996). Take kršitve dobre prakse in etike so pri anketah morda lažje ugotovljive oziroma nadzorljive, saj je na voljo veliko eksperimentalne literature, podatki o vseh vidikih izvedbe in metodologije pa so, vsaj pri »resnih« akademskih raziskavah, nujni del informacije za uporabnike.

Vnos pristranskosti se lahko zgodi ali nadaljuje tudi v analitičnem delu. Anketne podatke je denimo mogoče »prikrojiti« z načini rekodiranja, izborom spremenljivk, neuporabo testov in kontrolnih spremenljivk in podobno (De Vaus 2001: 341). Nekateri med etično sporne analitične prakse v kvantitativni paradigmi prištevajo tudi »gnetenje« ali »moljenje« podatkov, tj. njihovo obdelovanje z različnimi vrstami statističnih tehnik, dokler iz njih ne »iztisnemo« kakega ugodnega izida. Meltzoff (2005a: 331) v tej zvezi kritizira tudi »vohljanje« (*data snooping*) oziroma slepo iskanje zvez v podatkih z upanjem, da bomo našli kaj zanimivega. Tu je po njegovem mnenju etično sporna predvsem praksa, da se take naključne najdbe nato prikažejo kot potrditev že prej postavljenih hipotez, čeprav je bilo v resnici »vprašanje zastavljeno šele na podlagi strmenja v odgovor«. Takega mnenja ni Rosenthal (1994: 130–131), ki meni, da takšno »moraliziranje« vodi tako v slabo znanost kot v neetičnost. Prvič zato, ker »vohljanje po podatkih« pogosto razkrije kaj novega in pomembnega, drugič pa zato, ker so bila

v pridobivanje podatkov vložena sredstva, čas in napor, zato dogma »nevohljanja« vodi v zapravljanje teh virov. V tej zvezi govori tudi o etičnem potencialu metaanalize, torej povzemanja informacij iz velikega števila raziskav, ki prinaša boljši izkoristek informacij in s tem tudi vložka v raziskave.

Ugotavljanje pristranskosti pri izvedbi in analizi podatkov je še težavnejše pri kvalitativni paradigmi, saj je zanjo v primerjavi s kvantitativno značilna precej večja subjektivnost postopkov oziroma njihova manjša »nadzorljivost«. Četudi analiza temelji na terenskih zapiskih, so možni različni poudarki, netočen priklic, izpuščanja, dodajanja, pretiravanja, zmanjševanje pomena, popačenje in celo izmišljotine, ki jih avtor namerno ali nenamerno proizvede, da študija primera podpre njegovo teorijo, pravi Meltzoff (2005). Etika analize pri študiji primera zato temelji predvsem na uravnoveženosti in objektivnosti samega avtorja. Raziskave praktično ni mogoče ponoviti, s tem pa tudi ne preveriti podatkov – bralec mora zaupati v presojo avtorja o tem, kaj se je v raziskovalnem procesu dejansko dogajalo (Meltzoff 2005: 345). Tudi De Vause (2001: 340–341) poudarja, da sta načeli ponovljivosti in javne dostopnosti podatkov, ki naj bi sicer varovali proti različnim vidikom pristranskosti, pri različnih raziskovalnih metodah zelo različno izvedljivi, zato se moramo v mnogih primerih še vedno zanašati na poštenje raziskovalca.

Najpogosteje pa se hotene ali nehotene pristranskosti dogajajo v sklepni fazi, to je pri poročanju o rezultatih raziskav. Deloma zato, ker je ta z vidika odmevnosti izsledkov ključna, predvsem pa zato, ker gre tu že po logiki stvari za konstrukcijo podatkovne »zgodbe«, kjer se najhitreje odrazi partikularnost analitičnega branja. Podatkov v bodisi kvalitativnih ali kvantitativnih raziskavah je praviloma veliko, posledično pa tudi možnih analitičnih izrab in različnih interpretativnih poudarkov. Analize, poročila in drugi javni prikazi so zato vedno rezultat določene selekcije, ta pa postane etično sporna takrat, ko gre za namerno težnjo po prirejanju rezultata. Neetično je na primer poročanje le o pozitivnih rezultatih, tj. tistih delih študije, ki potrjujejo hipotezo raziskovalca. To je verjetno tudi najbolj pogosta oblika »prikrajanja« rezultatov, saj je potrditev hipoteze bistveno bolj prestižna kot njena zavrnitev (Meltzoff 2005: 347; De Vaus 2001: 341). V kliničnih študijah je glavni vzrok zamude ali sploh opustitve objave izsledkov prav negativen rezultat študije, ugotavlja Zwitter, kar v raziskovalni prostor vnaša precejšnjo publicistično pristranskost. To še toliko bolj velja, ker je pričakovana odmevnost člankov tudi uredniški kriterij, tu pa negativne klinične študije niso privlačne, ker so za bralce manj zanimive in se zato redkeje citirajo (Zwitter 2001: 487; Meltzoff 2005: 351; Rosenthal 1994: 133).

2.2 Igranje bibliometrične igre

Problematika etičnosti poročanja pa ni omejena le na odnos do podatkov, pač pa zadeva tudi odnos do drugih raziskovalcev in njihovih avtorskih prispevkov. Neetično namreč ni le pristransko prikazovanje izsledkov, pač pa tudi prikazovanje tujih izsledkov kot svojih. Znanstvena skupnost z avtorstvom meri »prispevek k skupni zalogi znanja«, zato se plagiatorstvo, torej navajanje spoznanj drugih brez omembe izvirnega avtorja, v znanosti pojmuje kot oblika kraje (Bird in Housman 1997: 128; Mali 2002: 89).

Precej razširjena neetična praksa je bolj ali manj odkrito prisvajanja avtorstva kot odraz asimetrije moči, na primer v odnosih, kot so profesor–študent, šef laboratorija–asistent ali zaposlovalec–zaposleni (Meltzoff 2005: 338–340; Bird in Housman 1997: 131; Mali 2002: 115). Seveda je neetično, če si nekdo prisvaja avtorstvo ali pomembnejši delež avtorstva le zaradi višjega delovnega položaja, toda ker v akademskem okolju obstajajo skupine z večjo in manjšo pogajalsko močjo, so nekatere sistematično prisiljene v nezaželeno aranžmaje. Zanje obstajajo celo cinična poimenovanja, kot so »suženj« ali »pogodbeni služabnik«, kot navajata Weil in Arzbaeher (1997: 76–77), kar nakazuje, da je prisvajanje avtorstva »s pozicije moči« ponekod postalo del uveljavljene neformalne akademske kulture. Praviloma je (so)avtor znanstvenega prispevka sicer lahko le nekdo, ki je dal k izdelku »pomemben intelektualni prispevek«, zna javno pojasniti metodologijo in vsebino spoznanj ter zanje prevzema tudi del odgovornosti (Bird in Housman 1997: 129–130; De Vaus 2001: 343–345).

Za slovenski prostor specifičen vidik avtorsko spornega objavljanja je konec osemdesetih let prejšnjega stoletja omenjal Mlinar (1988: 553), ki pravi, da je pri nas povsem zamegljena meja med izvirnimi spoznanji in prispevki, ki dejansko le povzemajo, kar je bilo v svetovnem merilu že napisano. V kontekstu razmeroma zaprtega družbenega sistema se vsaka nova znanstvena publikacija obravnava tudi kot vsebinska inovacija, tak status pa si zagotovi že s tem, da je neka snov obravnavana »prvič pri nas«, čeprav gre z mednarodnega vidika le za povzetek splošno znanih stvari, tj. avtorska vloga je v bistvu prevajalska. Tu torej ne gre toliko za prisvajanje avtorstva kot za prisvajanje videza inovativnosti oziroma »hitropotezno« kopičenje domačega akademskega prestiža s povzemanjem tujih izsledkov.

Še en etično sporen vidik publiciranja je »napihovanje« svojega avtorskega kapitala oziroma dosežkov s pomnoževanjem vsebinsko podobnih bibliografskih enot ali manipulacijami s kazalci citiranosti (za poglobljeno razpravo o problematiki citiranja glej Mali 2002: 139–149). Bibliografija je ključna za kariero raziskovalca, saj je podlaga za napredovanje in pridobivanje projektov. To je tudi pglavitni motiv za povečevanje njenega obsega z večkratnim objavljanjem v bistvu enakega besedila, na primer kot konferenčnega prispevka, članka v reviji, knjižnega poglavja, ali pa z objavljanjem spoznanj po »kosih« oziroma po logiki »najmanjše objavljive enote« (Bird in Housman 1997: 127–128). Neetične prakse pri citiranju najpogosteje vključujejo citiranje na podlagi prijateljskih in delovnih zvez namesto po vsebinskih merilih, citiranje na podlagi predpostavke, kdo bo recenzent, organiziranje »klubov citiranja«, povečevanje citiranosti s pisanjem namerno kontroverznih člankov in podobno (JISC 2009: 29–31; Mali, 2002: 147). Ob tem velja omeniti – kot bomo videli v zadnjem poglavju – da gre pri naraščanju takih etično spornih praks predvsem tudi za potezo »socialne adaptacije« oziroma za prilagoditev akademskih raziskovalcev in njihovih ustanov obstoječemu sistemu vrednotenja znanstvenih dosežkov. Kot ugotavljajo avtorji obsežne študije vzorcev objavljanja in citiranja v Veliki Britaniji, bo namreč nujno prišlo do spremembe takih praks, če je sistem vrednotenja znanstvenih dosežkov vsaj deloma utemeljen na bibliometriji. Številni, zlasti mlajši raziskovalci ga že razumejo predvsem kot »igranje igre« in se mu ustrezno prilagodijo, tako s povečevanjem količine

objav na račun kakovosti kot z vzpostavljanjem krogov citiranja ali priključevanjem takim krogom (JISC 2009: 47). Podobno ugotavlja Mali (2002: 137), ki pravi, da ima lahko v postopkih ocenjevanja znanstvenikov upoštevanje zgolj količinskih meril prej negativne kot pozitivne učinke, saj strategije objavljanja, ki iz tega izidejo, niso nujno v korist dejanskemu napredku znanosti. Ena od posledic takega sistema je torej tudi vznik nečesa, kar bi lahko poimenovali »kultura racionalne neetičnosti« objavljanja.

Ob koncu razprave o nujnosti sledenja resnici kot znanosti notranjem etičnem načelu smo tako že zadeli na problematiko odnosa raziskovalca do zunanjih sistemov, konkretno sistemov znanstvenoizobraževalne birokracije. Ta je zgolj del širšega političnega in ekonomskega okolja, v katerem raziskovanje poteka, in prav neizogibna vpetost v logiko znanosti zunanjih načel in interesov je v raziskovanju neodpravljljiv vir etičnih dilem. Trk z drugimi družbenimi sistemi se najpogosteje odrazi v obliki zunanjih ali notranjih pritiskov po prirejanju izida ter teženj po instrumentalizaciji znanstvenih spoznanj za doseganje političnih ciljev ali učinkov, o čemer bo tekla razprava v nadaljevanju.

3 Neetična političnost in politična etičnost

V vsakem procesu »produkcije« raziskovalnih izsledkov je neodpravljljivo prisotna tudi politična razsežnost, ne glede na to, kako objektivni je bil proceduralno sam raziskovalni postopek. Družbeni kontekst raziskovanja je namreč vedno tudi političen, s tem pa postane političnost posredno ali neposredno notranja tudi vsem raziskovalnim odločitvam in postopkom, od izbire raziskovalnega problema in metode do konceptualne zasnove ter načina analize in publiciranja izsledkov.

3.1 Udobna privlačnost družbenega obrobja

Na političnost naletimo že v samem izhodišču, torej pri izbiri predmeta raziskovanja. To je zelo očitno v naravoslovju, kjer smo v zadnjih desetletjih priča ostrim političnim polemikam o dopustnosti raziskav na področju biotehnologije, na primer izvornih celic ali človeških zarodkov, in to predvsem zaradi nepredvidljivih družbenih in etičnih posledic njihovih rezultatov (za širšo razpravo glej Mali 2009). V družboslovju je političnost raziskovanja načeloma še bolj neposredna. Tu raziskovati posameznika ali neko družbeno skupino pomeni izpostaviti jo javnemu pogledu, s tem pa mu/ji potencialno tudi škodovati. Zato je prvo etično-politično vprašanje že, kam bomo usmerili svoj analitični pogled.

V družboslovju je že dolgo opazna pristranskost, ki jo sami družboslovci tudi kritično reflektirajo, da je namreč raziskujoči pogled nesorazmerno pogosto usmerjen na družbeno dno ali obrobje. Gusterson (1995: 187–190) na primer opozarja na usmerjenost ameriških etnografov k obrobnim skupinam, kot so mali preprodajalci drog, scientologi, Hare Krišna, istospolni, mladinske tolpe, mirovniške skupine, v nasprotju z upravami podjetij, zvezno birokracijo, direktorji televizijskih hiš ipd. Tudi v kriminologiji je poudarek na študiju navzdol, saj so pogosto predmet zanimanja kriminaliteta brezdomske mladine, male kraje, potepuštvu, le malokrat pa poneverbe,

finančne goljufije in nasploh kriminal poslovnežev in finančne elite (Hughes 2000: 240). Učinki teh na prvi pogled zgolj raziskovalnih odločitev so tudi politični, opozarja Gusterson na primeru raziskovanja jedrskega polja. Neugodne posledice neenakomerne analitične pozornosti so po eni strani simbolne, npr. stereotipizacija in »orientalizacija« mirovniških skupin, ki so poglavitni predmet proučevanja, po drugi pa je škoda tudi taktična, saj jih pretvori v transparentne objekte, ko gre za njihovo retoriko, strategije pridobivanja članov, organizacijo ipd., s čimer jih naredi potencialno ranljive. Temu učinku pa se izogne vojaška elita, saj je mnogo manj izpostavljena raziskovanju (Gusterson 1995: 192). Podobno tudi Ostranderjeva (1995: 133) meni, da pomanjkanje vednosti o elitah tem pomaga ohranjati njihov privilegiran položaj v družbi.

Toda kakšni so pravzaprav razlogi za to asimetrijo? Gusterson (1995: 187–190) jih po eni strani vidi v političnih simpatijah, saj si etnografi prizadevajo predstaviti stališča npr. mirovniških skupin in s tem okrepi potencial demokratične politike, po drugi pa je njihova odločitev pragmatična, saj so mirovniške skupine mnogo lažje dostopne raziskovanju kot Pentagon. Tudi številni drugi avtorji izpostavljajo problematiko težavnejšega dostopa pri raziskovanju prostorov moči v primerjavi z družbenim obrobjem. Če ima pri obrobni populaciji raziskovalec večjo pogajalsko moč zaradi višjega socialnega položaja in pripisane vloge zastopnika sistema, v primeru močnih skupin te prednosti nima. Močne skupine in hierarhične institucije se pred raziskovanjem lahko zaščitijo, saj ga zaznavajo kot potencialno tveganje – raziskovalec je sorazmerno neobvladljiv element v sicer močno nadzorovanih birokratskih sistemih in odpor organizacij do neodvisnega raziskovanja je del nagonske zaščite pred vdorom nepooblaščenega pogleda v potencialno občutljive zadeve (Lee 1993: 9; Yeager in Kram 1995: 41). Tak odpor lahko sega od zavrnitve ali pogojevanja vstopa do nadzora nad delom raziskovalca ali vmešavanja v zasnovno in metodologijo. Hierarhične organizacije so praviloma bolj naklonjene kvantitativnim kot kvalitativnim metodam, ker jih vidijo kot bolj nadzorljive ali celo vodljive k prikazu »ugodnih« rezultatov. Včasih pa iz previdnosti preverjajo življenjepis raziskovalca, npr. njegovo predhodno delo ali ideološko usmeritev (Hughes 2000: 240–241). »Vrtarjenju« (*gatekeeping*) so močno podvržene zlasti raziskave v podjetjih, kjer morajo neodvisni raziskovalci za vstop pridobiti dovoljenja ključnih predstavnikov menedžmenta, sindikata in drugih, to pa pogosto spremlja tudi izrečeno ali neizrečeno »razumevanje« tega, kako naj se raziskava izvaja, marsikdaj pa tudi zahteva po predhodnem pregledu in odobritvi raziskovalnega poročila, preden je to objavljeno (Strauss in Whitfield 1998: 27–28).

Kot metodološko-politični upor proti takemu branjenju prostorov moči je zlasti v 70. letih nastalo nekaj radikalnih metodoloških gibanj. Izhajajoč iz ugotovitve, da raziskovalni prostor strukturirajo družbene neenakosti, ki raziskovalni pogled usmerjajo stran od močnih, so zagovarjali legitimnost uporabe cele palete praks in tehnik, s katerimi se je mogoče izogniti nadzoru vratarjev, kot na primer igranje vlog, podkupovanje, zavajanje, uporabo zvez, prikritih metod in podobno (Lee 1993: 150, 154; Yeager in Kram 1995: 44). Zagovorniki takih metod izhajajo iz strukturne kritike družbenih razmerij, v katerih naj bi bilo zavajanje že sicer prisotno na vseh drugih področjih, zanje pa je značilno tudi utilitaristično stališče, da so spoznavne in politične

koristi takega raziskovanja večje od povzročene škode, zato se celo ponašajo s kršenjem etičnih pravil (Lee 1993 147–154). Nasprotno pa kritiki v takem pristopu vidijo pretiran cinizem do sodelujočih, dolgoročno pa tudi zmanjšanje verodostojnosti raziskovanja, saj je eden od vidikov etike tudi odgovornost do raziskovalcev, ki pridejo za nami. Če namreč sodelujoči dobijo občutek, da je raziskovalec z njimi ravnal nekorektno, je manj verjetno, da bodo sodelovali pri prihodnjih raziskavah (Strauss in Whitfield 1998: 28). Tako kot pri obrobni skupinah je tudi v primeru elit ali hierarhičnih ustanov potencialno najbolj občutljiva točka javna objava izsledkov, ki naredi njihove značilnosti ali prakse transparentne. Za razliko od obrobni skupin pa se močne te »nevarnosti« praviloma izrecno zavedajo in jo, kot smo videli, skušajo odpraviti že skozi vnaprejšnje ukrepe preprečevanja ali omejevanja dostopa, če to spodleti, pa tudi s poskusi omejevanja objave rezultatov. Hughes (2000: 244) tako navaja primer raziskave delovanja britanskega sodstva, ki je razkrila zaskrbljujočo raven neformalnega »pogajanja« o zapornih kaznih, a njeni izsledki so bili zaradi odpora pravosodne elite do publikacije, ki je pomenila kritičen vpogled v delovanje pravnega sistema, objavljeni z večletno zamudo. Za razliko od obrobni skupin imajo torej močne bistveno večjo možnost, da preprečijo ali ovirajo objavo komentarjev, ki jih vidijo kot kritične, ali pa, da zaradi take kritike preprečijo prihodnje poskuse raziskovanja. To in pa strah pred tožbami lahko privede do tega, da samocenzura postane ključni etični problem pri raziskovanju elit, ugotavlja Aldred (2008: 894).

3.2 Naj znanost osvobaja?

Kot posledica spoznanja o neodpravljeni političnosti raziskovanja in dejstva, da logika moči tudi tu deluje v korist močnih, si emancipatorične oziroma »osvobajajoče« raziskovalne usmeritve zavestno zastavijo cilj delovati v korist šibkih tako, da skušajo samo raziskovalno dejanje pretvoriti v dejanje politične emancipacije.

Akcijsko raziskovanje kot značilen zastopnik take metodološko-etične drže nase gleda kot na odkrito politično paradigmo, katere cilj je, da na enakopraven način poveže raziskovalce in obrobne skupine ter prek tega sodelovanja doseže učinek večje družbene pravičnosti (Lundy in McGovern 2006: 51). Hilsenova (2006) na podlagi lastne prakse ugotavlja, da raziskovanje sodelujočim lahko pomaga spremeniti njihovo delovno okolje, na primer zmanjšati pojave starostne diskriminacije, in ga zato opredeljuje kot reformistično, saj skuša spreminjati obstoječe odnose moči. »Raziskovalec ima možnost vplivati na življenje ljudi, zato mora delovati tako, da je to v najboljšem interesu vseh« (2006: 29–32).

Pri vseh oblikah emancipatoričnega raziskovanja, tudi npr. feminističnega, je torej ključna ideja emancipacije sodelujočih – ti morajo z raziskovanjem nekaj pridobiti, predvsem pa imeti v njem enakopravno vlogo (Goodley in dr. 2004: 60; Oakley 2000: 36). Iz teh paradigem je zato izšlo tudi spreminjanje izrazoslovja za sodelujoče, ki odraža domnevni premik njihovega statusa od objektov do subjektov raziskovanja (za povzetek tega procesa glej npr. Tancig 2009: 30).

Ideja emancipacije skozi raziskovalni proces pa ima tudi precej nasprotnikov, ki ji očitajo nekritično ujetost v lastne ideološke konstrukte, predvsem pa opustitev

metodoloških načel oziroma sprevačanje prioritete med znanstvenimi in etično-političnimi cilji. Tako se je na primer v praksi feminističnega raziskovanja pogosto pokazalo, da dodeljevanje analitične vloge sodelujočim hitro privede do zmanjšane veljavnosti ali uporabnosti podatkov oziroma do analitične izgube. Ko so na primer udeleženci raziskave o družinah z dvema zaposlenima zakoncema v skladu z demokratično prakso feminističnega raziskovanja dobili priložnost avtorsko urediti poročilo, so pravico do »veta« uporabili tako intenzivno, da sta dve od petih študij primera postali okrnjeni do meje neuporabnosti (Oakley 2000: 63). Težave so tudi z enakopravnim upoštevanjem interpretativne perspektive sodelujočih. Oakleyjeva v tem kontekstu omenja raziskavo žensk srednjih let, ki so bile večino življenja gospodinje, a so same sebe vztrajno opredeljevale kot »zelo neodvisne«. Raziskovalke, ki so videle njihovo očitno strukturno in osebno odvisnost, nikakor niso uspеле razrešiti dileme med »demokratičnim izvajanjem raziskave« in lastnim analitičnim stališčem. Oakleyjeva ob tem ironično pravi, da je demokracijo »lažje pridigati kot prakticirati« (2000: 66). Podoben analitičen konflikt samokritično omenja tudi Davisova (v Warren in Hackney 2000: 54) v refleksiji svoje feministične raziskovalne prakse. Ženske v njeni raziskavi po lastnih trditvah v tradicionalni vlogi matere in žene niso vztrajale zgolj zaradi eksistencialne prisile, pač pa je bila ta vloga zanje tudi subjektivno »izpolnjujoča«, česar pa analitično nikakor ni mogla »pogoltniti«, kot pravi, čeprav so ji to nalagala načela participativne metodologije.

Načelo demokratičnosti, tako v smislu urejanja podatkov kot sprejemanja interpretativne pobude sodelujočih, je torej težko uskladiti z načeli spoznavne veljavnosti. Zdi se, da je cena prvega pogosto izguba slednjega, kar je tudi poglobitveni očitnik kritikov emancipatoričnih paradig. Brinkmann in Kvale (2005) tako kritizirata izhodišče, ki na raziskovanje »gleda skorajda izključno skozi prizmo etike, kot da je smisel raziskovanja doseganje etičnih ciljev«, in ob tem opozarjata tudi na lažnost takšnega nereflektiranega »eticizma«. Neravnovesje moči namreč ostaja, saj je spraševalec tisti, ki sproži intervju, določi tematiko in pravila poteka, ga zaključi, dialog pa je enosmeren in služi predvsem namenom raziskovalca. Ugotavljata tudi, da so za kvalitativno raziskovanje, ki se največkrat opredeljuje kot emancipatorično, značilne celo bolj prikrite oblike manipulacije, kot so npr. »delanje na stiku«, »igranje prijateljstva« ter prilagajanje videza, vedénja in samopredstavljanja (Brinkmann in Kvale 2005: 162–165). Tudi Shaw (2008: 404–409) opozarja, da bližina z raziskovalcem, sodelujočim v kvalitativnem raziskovanju, prinaša tveganje izdaje zaradi »iluzije zaveznitva«, »prijateljske fasade« in s tem vtisa »psevdointimnosti«. Kritičen do države, da mora raziskava prispevati k ustvarjanju pravičnejše družbe, je tudi Bridges (2001), ki meni, da je preskok od razumevanja sveta k njegovemu spreminjanju lahko »korak preveč«. Prva odgovornost raziskovalca je iskanje ali razumevanje resnice; način, s katerim lahko prispeva k popravni socialnih krivic, je, da jih javno obelodani. Zahteva, da se skozi sam raziskovalni proces dosega politične spremembe, pa presega kompetence raziskovalca, saj ta ni pravi naslov ne za določanje tega, kaj je pravično stanje, ne tega, kako to stanje doseči (Bridges 2001: 382–384).

3.3 Ko spoznanje uide iz kabineta

Doslej smo opazovali vidik političnosti na ravni samega raziskovalnega postopka, kjer raziskovalec učinke vsaj načeloma lahko obvladuje z izbiro raziskovalnega problema, oblikovanjem raziskovalnega načrta in načinom zastavitve odnosa s sodelujočimi. Ta nadzor pa se močno zmanjša, ko je raziskava končana in se izsledki posredujejo v širši družbeni oziroma javni prostor, saj lahko nastanejo politični učinki, ki so povsem zunaj območja vpliva raziskovalca. Vprašanje, ki se tu zastavlja, je, koliko lahko raziskovalec predvidi, kaj se bo s spoznanji dogajalo v širšem družbeno-političnem okolju, in koliko je za to etično odgovoren. Kimmel (1988: 121–123) meni, da raziskovalec nima neposrednih vzvodov, s katerimi bi lahko preprečil zlorabo znanstvenih izsledkov v drugih družbenih sistemih. Zato je najboljšo varovalo proti zlorabam široka diseminacija izsledkov, tako da ti ne ostanejo le privilegij elit, in kolektivna odgovornost profesionalnih organizacij, ki morajo javnost opozarjati na družbeno pomembne vidike spoznanj.

V družboslovju je problem politizacije znanstvenih spoznanj pogosto povezan z željo po legitimizaciji političnih ukrepov, saj imajo vsaj v zahodni kulturi ti ukrepi večjo težo, če za njimi stoji avtoriteta objektivne znanstvene presoje (Bird in Housman 1997: 102). Lahko bi rekli, da s tem ni načeloma nič narobe, saj je eden od ciljev družboslovnih raziskav političnemu sistemu oziroma oblikovalcem politik nuditi podlago za sprejemanje tehtnih oziroma »informiranih« odločitev. O politizaciji oziroma instrumentalizaciji pa lahko govorimo takrat, ko politični akterji znanstvenih spoznanj ne uporabljajo predvsem zato, da bi se informirali o družbenih dejstvih, pač pa zato, da bi z izrabo avtoritete znanosti partikularnim političnim projektom dali videz objektivne znanstvene presoje in s tem skušali doseči njihovo splošno sprejemljivost. Beck (1992: 172–173) v tej zvezi meni, da je že sama diferenciacija znanosti, in ne nujno kaki moralno sporni nameni, privedla do tega, da so znanosti postale »samopostrežne trgovine za finančno močne kupce«, ki potrebujejo argumente za svoje ukrepe. Hipertropična kompleksnost znanstvenih spoznanj tem »kupcem« omogoča, da izbirajo med ekspertnimi skupinami.

Eden od primerov, ki dobro prikaže bistvo »znanstvenega supermarketa«, je denimo raziskovalnopolitična polemika o odgovornosti televizije za širjenje nasilja v družbi. Del raziskav dokazuje, da je obilica nasilja, ki ga lahko vidimo na televizijskih ekranih, eden ključnih dejavnikov povečevanja nasilja v družbi nasploh. Najobsežnejša med njimi, *National TV Violence Study* (1998), ki temelji na kvantitativni analizi vsebine tisočev ur posnetega materiala in metaanalizi več desetih behavioralnih psiholoških eksperimentov, ugotavlja, da je omenjena povezava ključna in pereča, zato raziskovalna skupina poziva politiko, naj ukrepa in omeji prikazovanje nasilnih vsebin na televiziji. Nasprotno pa Hansen (Hansen in dr. 1998: 22–25) na podlagi pregleda sklopa kritičnih kvalitativnih raziskav navaja, kako ni najti nikakršnega zanesljivega empiričnega dokaza o vzročni povezanosti med televizijskim in družbenim nasiljem, ter poudarja, da takšno skrb navadno izražajo fundamentalistični moralisti, ki se zavzemajo tudi za smrtno kazen. Gre za taktiko iskanja grešnega kozla oziroma odvratanja pozornosti od

drugih razlag nasilja v družbi, npr. ekonomskih in socialnih, oziroma za preusmerjanje reševanja problema s področja sociale na področje represije. Ob tem Hansen dodaja, da raziskave gledalstva kažejo, kako glavni učinek prikazovanja televizijskega nasilja ni posnemanje, pač pa povečevanje strahu in tesnobe, kar vodi v večjo pripravljenost sprejeti represivne rešitve.

Razlagi torej temeljita na zelo različnih konceptualnih zasnovah, empiričnih podlagah in metodologijah ter sta v sklepih povsem neskladni, vsaka zase pa lahko bodisi konservativnim ali liberalnim političnim akterjem služi kot strokovna podlaga njihovemu ukrepanju. Med sorodne primere »nakupovanja« primernih teoretsko-empiričnih utemeljitev za legitimizacijo političnih rešitev lahko štejemo tudi financiranje raziskav, temelječih na teoriji priložnosti pri razlagi kriminalitete v ZDA v 50. letih 20. stoletja, ki odgovornost z družbenih okoliščin zvrča na posameznika, prav tako tudi individualizacijo odgovornosti kot konceptualno podlago raziskav trga dela (Lee 1993: 25) ter ne nazadnje individualiziran model zdravja, ki rešitev za pretežno strukturno povzročene zdravstvene težave prav tako vidi predvsem v »zdravem življenjskem slogu«, ki je stvar odgovornosti posameznika (Malnar 2002: 19–25).

Med družboslovnimi vedami je zaradi svoje aplikativne narave in tesne navezave na represivne sisteme med najbolj politično izpostavljenimi raziskovalnimi področji kriminologija, zato ni presenetljivo, da so kriminologi med najbolj samokritičnimi družboslovci, ko gre za refleksijo družbenih učinkov njihovih spoznanj. Kriminologija mora razumeti politični kontekst, v katerega posreduje svoje izsledke, da lahko predvidi njihove verjetne učinke, pravi Hudsonova in navaja primere zlorabe konceptov »podrejene maskuliniteti« in »povratništva« v kontekstu hitro naraščajočega števila zapornikov, predvsem pripadnikov manjšin. Opozarja, da lahko politika tudi najbolj progresivno teorijo vulgarizira in uporabi kot del sistema nadzora, pri čemer se taki koncepti praviloma umestijo v ideološki kontekst družbe »reda in zakona«, kjer se problemi revščine, nezaposlenosti, brezdomstva in družbenega nezadovoljstva prevajajo v probleme kriminalitete (Hudson 2000: 176–186). Aldredova (2008: 989) pa za prikaz nevarnosti še bolj neposredne instrumentalizacije raziskovanja opisuje primer razpisa državne raziskovalne agencije na temo »boj s terorizmom skozi nasprotovanje radikalizmu«, v katerega je vladna stran vgradila pričakovanje, da bo imela sociologija vlogo v britanski protiteroristični politiki. Primer spominja na projekt Camelot, s katerim je nameravala vlada ZDA v 60. letih prejšnjega stoletja ob pomoči družboslovnih ved preprečevati pojav revolucionarnih gibanj v Latinski Ameriki, a je bil zaradi razkritja političnega ozadja in posledičnega negativnega odziva sociološke stroke ustavljen (Bailey 1988: 131).

Ni torej dvoma, da družboslovna spoznanja sprožajo take in drugačne družbene oziroma politične učinke, drugo vprašanje pa je, koliko je sploh v moči raziskovalcev, da bistveno vplivajo na medijskopolitične izrabe svojih izsledkov. Eden značilnih primerov je ekologija, kjer so poudarki v znanstveni javnosti povsem drugačni od poudarkov v medijih. Rothman in Lichter (1996: 231–242) sta v primerjalni študiji stališč 400 strokovnjakov in 1206 medijskih prispevkov na temo zveze med stanjem okolja in rakom ugotovila, da medijsko poročanje bistveno odstopa od prevladujočih

stališč strokovnjakov, zato pa je dokaj blizu stališčem okoljevarstvenikov. Tako je 85 % medijskih prispevkov navajalo, da Ameriki grozi »epidemija raka«, kar je menilo tudi 60 % okoljskih aktivistov in le 31 % strokovnjakov. Da so rakotvorne snovi nevarne tudi v najmanjših dozah, je navajalo 66 % medijskih prispevkov, več kot 50 % aktivistov in 28 % strokovnjakov, da je mogoče iz testov na živalih sklepati na stanje pri ljudeh, pa 50 % medijskih prispevkov in 27% strokovnjakov. Ugotavljata tudi, da imajo strokovnjaki, ki so bili v medijih najbolj izpostavljeni ali citirani v zvezi z omenjeno problematiko, v sami znanstveni skupnosti sorazmerno najmanjši ugled. Skleпали bi torej lahko, da je možnost vpliva raziskovalcev na javne poudarke rezultatov raziskav zelo omejena, zato ni presenetljivo, da se včasih odločijo, da raziskave sploh bodo delali, če presodijo, da bodo javni učinki politično neugodni. To še posebej velja za raziskave, katerih namen so primerjave med etničnimi skupinami, kulturami, spoloma, spolnimi usmeritvami ipd., ki lahko v slabo luč postavijo cel segment prebivalstva. V tem smislu nekateri etični kodeksi vključujejo tudi koncept »skupinske« kršitve zaupanja, kadar raziskava razkriva stvari, ki so lahko škodljive za neko skupino kot celoto (Meltzoff 2005a: 318). Vendar dilema ni tako enoznačna, saj je tudi odločitev o neizvajanju raziskave lahko etično vprašljiva, če bi npr. študija lahko vplivala na zmanjšanje nasilja, rasizma, seksizma. Kimmel (1988: 139–140) tako opozarja, da je treba pri »izračunu« upoštevati tudi etične stroške neopracovanih raziskav za žrtve.

Druga strategija omejevanja potencialne »politične škode« pa je neke vrste preventivna samocenzura pri objavi izsledkov. Lee (1993: 188) navaja primer takšne samocenzure, ko je šlo za razkrivanje rasizma azijskih priseljencev, kar bi v javnosti lahko poslabšalo podobo o tej skupini, Whittakerjeva (2005: 525) pa etične dileme raziskovalca, ki je ugotovil, da imigrantski očetje močno invalidnih otrok pogosto odkrito izrazijo upanje, da bo otrok umrl. Ker je ocenil, da bi publiciranje takih rezultatov lahko škodilo ugledu te skupnosti v očeh domačega prebivalstva, se je objavi najprej skušal izogniti, nato pa je rezultate vseeno vključil v poročilo, a v namerno neizpostavljeni obliki. Shaw (2008: 409) prav tako omenja skrb raziskovalke, da bo njena študija samoorganiziranih skupin za otroško igro v delavskem okolju, katerih način dela močno odstopa od »buržoaznih meril«, okrepila stereotipe o neustreznosti vzgojnih praks delavskih mater in jim tako posredno škodovala. Takšna samocenzura pa je zopet lahko etično dvoumna, če gre za izostanek izsledkov, ki sicer zavaruje ugled ali interese ene skupine, a potencialno povzroča »etične stroške« drugim, kot bi lahko ocenili v prvih dveh primerih.

Ob koncu razprave o politizaciji raziskovalnih izsledkov bi lahko rekli, da takšno tveganje potencialno vedno obstaja, pri čemer je takrat, ko do politizacije zares pride, možnost obvladovanja posledic omejena na javni in politični domet znanstvenega diskurza v konkretnem primeru. Iz tega lahko sledi sicer dokaj splošen etični napotek, prisoten tudi v kodeksih, naj raziskovalci in njihove profesionalne organizacije spremljajo načine politične izrabe svojih izsledkov in se v primeru etično spornih situacij ustrezno odzovejo.

4 Cena spoznanj

Podobno neodpravljen, kot je v raziskovanju učinek politične, je tudi učinek ekonomske razsežnosti. S tem imamo v mislih predvsem finančne cilje, pritiske ali interese, katerih posledica je zopet odmik od načela spoznavne resnice. Ti pritiski so lahko zunanji, na primer komercialni naročnik, ki zaradi zaščite dobička ali ugleda želi vplivati na zasnovo, rezultate ali prikaze izsledkov raziskave, lahko pa so tudi notranji, pri čemer gre predvsem za »nagon kariernega preživetja« raziskovalcev in njihovih ustanov.

4.1 Naročnik nima vedno prav

Finančni modeli raziskav so različni, kar lahko bistveno vpliva na metodološko, vsebinsko in publicistično avtonomijo dela. Kadar financer ni neposredni uporabnik rezultatov, kot denimo velja za neodvisne univerzitetne raziskave, katerih plačnik so javne raziskovalne agencije, je delo raziskovalca precej svobodno. Kadar pa raziskavo naroči podjetje ali organizacija, ki bo tudi uporabnik izsledkov, pa je plačnik praviloma bistveno bolj interesno vključen v sam raziskovalni proces (Majchrzak 1984: 16). Etično sporni vidik tu nastopi, kadar se interes naročnika prične neposredno odražati v »prirejanju izida« raziskave, bodisi skozi njeno konceptualno in metodološko zasnovo ali pa skozi necelovit prikaz rezultatov. Pristanek raziskovalca na pogoje, kjer se naročnik odkrito vmešava v metodologijo ali nakazuje pričakovanje, kakšni naj bi bili izsledki, nedvomno predstavlja kršitev raziskovalne etike. Bolj mejne pa so situacije, ko naročnik zahteva pravico do odobritve merskega instrumenta ali delni poseg vanj, na primer izločitev določenih vprašanj. Tu je lahko tudi stvar konkretne presoje raziskovalca, ali so ti pogoji (še) sprejemljivi za korektnost izvedbe raziskave, kot meni De Vaus (2001: 347–348).

Takšnih dilem je pri »komercialnih« raziskavah veliko, saj je naročnik raziskave v tem primeru tudi neposredno zainteresiran uporabnik izsledkov, in situacija navzkrižja interesov je skorajda neizogibna. Značilen primer tega so klinične raziskave, zlasti raziskave učinka novih zdravil, katerih naročnik je farmacevtska industrija, kjer lahko zaradi velike komercialne vrednosti izsledkov hitro pride do tržno motiviranega naročniškega pritiska po potrjevanju raziskovalnih hipotez. Meltzoff (2005: 351–352) pa kot primer navaja hipotetičen primer raziskave, kjer je naročnik tobačni proizvajalec, ki bo javnosti želel posredovati ugodne rezultate študije in zadržati objavo neugodnih, kar lahko privede do pristranskosti v raziskovalnem načrtu, izvedbi ali publiciranju. Informacija o naročniku raziskave je zato nujni element njenega opisa, saj uporabnikom oziroma javnosti omogoči, da raziskavo postavijo v ustrezen kontekst oziroma jih opozori na morebitno prisotnost navzkrižja interesov – situacijo, ko določen rezultat ali poudarek naročniku prinese materialne ali druge koristi. Ali kot pravi De Vaus: če raziskava pokaže, da zdravniki ne napihujejo potreb po svojih storitvah, je dobro vedeti, ali je raziskavo naročila zdravniška zbornica. Mikuš Kosova (1996: 14) pa navaja primere raziskav vojnih beguncev, za katere so pogosto značilne posplošene ugotovitve o trajnih psihičnih posledicah vojne, ki vzdržujejo »psihotrg«, na katerem se zaposlujejo

številni strokovnjaki iz zahodnoevropskih držav. Dejansko ni epidemioloških podatkov, ki bi dokazovali, da je v generacijah, ki so v otroštvu doživele vojno, kasneje več psihičnih težav, alkoholizma ali delikvence.

Kot smo videli v uvodnem delu, je mogoče morebitni naročniški pritisk oziroma »napeljevanje« k določenemu izidu vgraditi že v samo zasnovo raziskave, bolj pogosto pa se pritisk odrazi pri politiki objavljanja izsledkov, pri čemer je vse več želje po nadzoru tudi pri naročnikih iz javnega sektorja. Bridges (1998: 599–606) tako na primeru lastne univerze svetuje, naj se raziskovalci temu trendu uprejo s členom pogodbe, ki vključuje zaščito pred »nerazumnim omejevanjem« neodvisnega publiciranja rezultatov, z grožnjo, da bodo obvestili javnost o morebitnih poskusih cenzuriranja ali tudi s »curljanjem poročil«. Obenem opozarja, da tak upor ne more ostati na ravni posameznega raziskovalca, pač pa morajo univerze razviti institucionalne strategije za ohranjanje neodvisnosti raziskovanja, na primer zaščititi raziskovalce pred prekinjenimi pogodbami, razpršiti svojo finančno odvisnost in podobno. Tudi če je nekdo plačal raziskavo, še zlasti, če gre za javna sredstva, to še ne pomeni, da ima izključno pravico do odločanja o publiciranju izsledkov, saj je izpostavljenost neodvisnim in javnim ocenam delovanja del demokratične odgovornosti sistema oziroma njegovih delov (Bridges, prav tam).

Ob tem velja poudariti, da je bistveni del raziskovalčeve odgovornosti tudi zaupno ravnanje s podatki, zato je njihovo obelodanjanje na načine, ki niso skladni z dogovorom z naročnikom ali sodelujočimi, kršitev raziskovalne etike in pogodbenih obveznosti, to pa je mogoče utemeljiti le v izjemnih primerih, zlasti takrat, ko s tem preprečimo nastanek še večje škode.

Prav tako velja opozoriti, da bi bila podoba nasprotja med brezobzirnimi naročniki in etičnimi raziskovalci vsekakor preveč poenostavljena, saj raziskovalec skorajda vedno nosi del odgovornosti za nastale pristranskosti, če ne drugače, že s tem, da na take raziskovalne pogoje sploh pristane. A četudi načela raziskovalne etike zahtevajo, da opravljanje vprašljivo objektivne raziskave odkloni, to ni nujno lahka odločitev, saj ta lahko predstavlja bistveni del finančnih dotokov raziskovalne skupine ali ustanove. Zato pristranskosti niso vedno posledica neposrednega zunanega pritiska, pač pa gre lahko tudi za oportunistično ravnanje samih raziskovalcev, katerega motiv je ohranjanje »dobrih odnosov« z naročniki in s tem izboljšanje pogojev za nadaljnje sodelovanje. S tem smo tudi prišli do sklepnega dela razprave, namreč že omenjenega imperativa kariernega preživetja.

4.2 Poblagoavljenje raziskovanja?

Ko govorimo o notranjem ekonomskem pritisku v raziskovanju, imamo v mislih tiste neetične prakse, katerih motiv ni finančni interes naročnika, pač pa samega raziskovalca, njegove skupine ali institucije. Takšen notranji pritisk je lahko prisoten že v sami odločitvi, ali naj raziskavo sploh delamo. Dejstvo, da je raziskav veliko, namreč ni le posledica spoznavnega manka oziroma potrebe po svežih primarnih podatkih, pač pa je lahko tudi posledica eksistenčnih potreb raziskovalcev in univerz oziroma že omenjene adaptacije na sistem financiranja in vrednotenja, ki ga narekujejo javne

agencije. Bridges (1998: 593–596) sedanjo situacijo označuje z izrazom »poblagovljenje raziskovanja«, pri čemer ima v mislih vse večjo odvisnost univerz od »pogodbenih raziskav«. Te projekte univerze pridobivajo zato, da lahko ohranjajo raziskovalno osebje in izkazujejo uspešnost, kar jim pomaga pri temeljnem financiranju. Ob tem Bridges (prav tam) navaja mnenje Stronacha, da se dogaja premik od raziskovanja kot produkcije znanja k raziskovanju kot podjetniški dejavnosti oziroma premik od iskanja odgovorov na znanstvena vprašanja k iskanju finančnih sredstev. Tudi Cloke (Cloke in dr. 2000: 139) ugotavlja, da pritisk univerz, za katerega se je uveljavil izraz *grantsmanship*, ustvarja okolje, ki raziskovalce sili k pridobivanju projektov za vsako ceno, saj je to postalo eno ključnih meril za oceno njihove uspešnosti.

Etično sporen vidik takega »poblagovljenja« je torej predvsem v tem, da je primarni motiv za formuliranje raziskovalnih projektov vse manj potreba po znanstvenem spoznanju, vse bolj pa dotok finančnih sredstev in prestiža na univerzo ali v raziskovalno skupino. To samo po sebi še ne pomeni, da so ti projekti nujno neakovostni, nepotrebni ali celo etično oporečni, je pa v takšno sistemsko okolje vgrajeno tveganje oziroma vzpodbuda, da bo takih projektov vse več. Kot pravi Rosenthal (1994: 127–129), smo namreč tem manj upravičeni, da zapravljamo čas sodelujočih, sredstva raziskovalnih agencij in prostor v znanstvenih revijah, kolikor nižja je kakovost raziskave, zato etični problemi nastanejo predvsem pri odločanju o izvedbi študij, kjer so stroški visoki in koristi majhne. Raziskovalci v »lovu« na projekte v pogojih konkurence z drugimi pogosto pretiravajo s pomenom raziskovalnega problema ali področja (Bird in Housman 1997: 102–103), prav tako pa tudi z dometom raziskave in svojimi sposobnostmi, da jo izvedejo. Neetično je na primer sodelujočim ali naročniku obljubljeni vzročni razlago tam, kjer gre le za ugotavljanje zveze, kot smo videli v primeru javnih in zasebnih šol; prav tako je neprimerno sprejeti projekt, če je že vnaprej jasno, da finančna sredstva niso zadostna ali da je časa premalo (De Vaus 2001: 148). Tudi Majchrzakova (1984: 32) poudarja, da morajo biti za korektno izvedbo raziskave izpolnjeni ustrezni pogoji, ne le finančni, pač pa tudi strokovna usposobljenost, primerno osebje in oprema. Zato je neetično, če raziskovalec sprejme izvedbo projekta, ki ga strokovno ni sposoben izpeljati, ali če za izvedbo projekta najame asistente, ki ga niso sposobni izvesti na ustrezni kakovostni ravni, namesto da bi delo opravil sam (De Vaus 2001: 340). Odgovornost je še toliko večja, če je študija aplikativna, saj lahko na podlagi njenih rezultatov pride do ukrepov oziroma sprememb, ki bodo vplivale na blagostanje vpletenih, zato taka priporočila ne smejo temeljiti na nepopolnih ali nezadostnih podatkih (Strauss in Whitfield 1998: 28).

Vsi omenjeni vidiki etično korektnega odnosa do naročnikov in uporabnikov pa so, kot rečeno, vse bolj v senci cilja uspeti na razpisih. Roszak (v Bridges 1998: 604) je tako že pred nekaj desetletji ugotavljal, kako je bilo v Kantovih časih temeljno sporočilo učencem v akademskem okolju »upam si vedeti«, danes pa univerza študentom prek drže učiteljev sporoča predvsem »pridobi projekt« in »izpopolni bibliografijo«, kar nakazuje na »padec« iz intelektualne drznosti v akademski karierizem. A četudi je nostalgija po dobrih starih akademskih časih verjetno upravičena, rešitve ni mogoče iskati na ravni moralistične kritike ravnanj posameznega raziskovalca. Gre namreč predvsem

za strukturni učinek obstoječega sistema organizacije in financiranja raziskovanja, kot ga narekujejo javne agencije, katerih vloga je omogočanje neodvisnega akademskega raziskovanja – zahtev po vse večjem tržnem deležu v finančnih konstrukcijah raziskovalnih programov, vse večji neposredni uporabnosti izsledkov ter zaradi birokratizacije meril vrednotenja uspešnosti (za širši vpogled v te trende in merila glej Mali 2002: 122–125).

5 Sklep

Kakšne praktične nauke bi torej lahko potegnili iz opravljenega pregleda aktualnih dilem »družbeno odgovorne« raziskovalne etike? Prvi je vsekakor potreba po kritični refleksiji osebne raziskovalne drže in prakse, predvsem »politike« izbiranja raziskovalnih problemov in razumevanja realnega dometa dobljenih spoznanj. Vsaka nekakovostno ali nekorektno zasnovana ali izvedena raziskava namreč pomeni nezaželen prispevek k zmanjševanju ugleda in vpliva stroke v splošni in uporabniških javnostih. Drugi, bolj paradigmatični nauk zadeva dejstvo, da je političnost neizogibno prisotna v raziskovalnih odločitvah, kar pa ne pomeni, da je vnos neposredno političnih ciljev v raziskovanje prava rešitev. Ta namreč praviloma celo otopi znanosti notranjo in hkrati družbeno najbolj radikalno razsežnost – vztrajanje na »resnici« kot njenem temeljnem načelu. Tretji nauk, ki se tiče stroke kot celote, pa zadeva ugotovitev, da največja ovira pravkar omenjenemu radikalizmu obelodanjanja resnice danes niso zunanji pritiski, temveč prevlada kratkoročnih eksistencialnih interesov in birokratskih načel v polju samega akademskega raziskovanja. Zdi se, da poglobitveni »družbenoetični« problem sociološkega raziskovanja tako danes ni predvsem v preveliki politizaciji spoznanj, ampak v tem, da »ponudba« družbenih spoznanj praviloma sploh ne doseže zadostne splošne odmevnosti, da bi postala zanimiva za politizacijo. To seveda nakazuje na potrebo po kritični presoji tako teoretskih kot metodoloških in »piarovskih« orodij stroke, kar pa je razprava za kakšno drugo priložnost.

Literatura

- Aldred, Rachel (2008): Ethical and Political Issues in Contemporary Research Relationships. *Sociology*, 42 (5): 887–903.
- Bailey, Kenneth D.(1988): Ethical Dilemmas in Social Problems Research: A Theoretical Framework. *American Sociologist*, 19 (2): 121–137.
- Beck, Ulrich (1992): *Risk Society. Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Bird, Stephanie J., in Housman, David E. (1997): Conducting, Reporting, and Funding Research. V: D. Elliott in J. Stern (ur.): *Research Ethics*: 98–164. Hannover in London: University Press of New England.
- Bridges, David (1998): Research for Sale: Moral Market or Moral Maze? *British Educational Research Journal*, 24 (5): 593–607.
- Bridges, David (2001): The Ethics of Outsider Research. *Journal of Philosophy of Education*, 35 (3): 371–386.

- Brinkmann, Svend, in Kvale, Steinar (2005): *Confronting The Ethics Of Qualitative Research*. *Journal of Constructivist Psychology*, 18 (2): 157–181.
- Cloke, Paul, in dr. (2000): *Ethics, Reflexivity and Research: Encounters with Homeless People*. *Ethics, Place and Environment*, 3 (2): 133–154.
- De Vaus, David A. (2001): *Surveys in Social Research*. London: Routledge.
- Flere, Sergej (2000): *Sociološka metodologija*. Maribor: Pedagoška fakulteta.
- Goodley, Dan, in dr. (2004): *Researching Life Stories: Method, Theory and Analyses in a Biographical Age*. London in New York: Routledge Falmer.
- Gusterson, Hugh (1995): *Exploding Anthropology's Canon in the World of the Bomb: Ethnographic Writing on Militarism*. V R. Hertz in J. B. Imber (ur.): *Studying Elites Using Qualitative Method*: 187–205. London: Sage.
- Hansen, Anders, in dr. (1998): *Mass Communication Research Methods*. Houndmills and London: MacMillan.
- Hilsen, Anne Inga (2006): *And they Shall Be Known by Their Deeds: Ethics and Politics in Action Research*. *Action Research*, 4 (1): 23–36.
- Hudson, Barbara (2000): *Critical reflections as Research Methodology*. V V. Jupp in dr. (ur.): *Doing Criminological Research*: 175–192. London: Sage.
- Hughes, Gordon (2000): *Understanding the Politics of Criminological Research*. V V. Jupp in dr. (ur.): *Doing Criminological Research*: 175–192. London: Sage.
- Joint Information Systems Committee (2009): *Communicating knowledge: How and why UK Researchers Publish and Disseminate their Findings*. Dostopno prek: <http://www.jisc.ac.uk/media/documents/publications/communicatingknowledgereport.pdf> (dostop 18. 10. 2010).
- Kimmel, Allan J. (1988): *Ethics and Values in Applied Social Research*. Newbury Park, CA: Sage.
- Lee, Raymond M. (1993): *Doing Research on Sensitive Topics*. London: Sage.
- Lundy, Patricia, in McGovern, Mark (2006): *Action Research, Community 'Truth-Telling' and Post-Conflict Transition in the North of Ireland*. *Action Research*, 4 (1): 49–64.
- Majchrzak, Ann (1984): *Methods for Policy Research*. London: Sage.
- Mali, Franc (2002): *Razvoj moderne znanosti – socialni mehanizmi*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Mali, Franc (2008): *Bringing Converging Technologies Closer to Civil Society: The Role of the Precautionary Principle*. *Innovation – The European Journal of Social Science Research*, 22 (1): 53–75.
- Malnar, Brina (2002): *Sociološki vidiki zdravja*. V N. Toš in B. Malnar (ur.): *Družbeni vidiki zdravja*: 3–32. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Malnar, Brina (2010): *Raziskovalna etika med znanostjo, zasebnostjo in birokracijo*. *Družboslovne razprave*, 26 (64): 7–24.
- Meltzoff, Julian (2005): *Ethics in Publication*. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 11 (3): 337–355.
- Meltzoff, Julian (2005a): *Ethics in Research*. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 11 (3): 311–336.
- Mikuš Kos, Anica (1996): *Etika, duševno zdravje in vojna*. *Razgledi*, 5 (4): 14–15.
- Mlinar, Zdravko (1988): *Profesionalna kultura, družboslovno raziskovanje in družbena praksa: predlogi ukrepov za pospešeni razvoj (družbenih) znanosti posebno glede na sociologijo*. *Teorija in praksa*, 25 (5): 550–567.

- National Television Violence Study (1998). London: Sage.
- Oakley, Ann (2000): *Experiments in Knowing. Gender and Method in the Social Sciences*. Oxford: Polity Press.
- Ostrander, Susan A. (1995): „Surely You’re Not in This Just to Be Helpful“: Access, Rapport, and Interviews in Three Studies of Elites. V R. Hertz in J. B. Imber (ur.): *Studying Elites Using Qualitative Method*: 133–150. London: Sage.
- Rothman, Stanley, in Lichter, Robert S. (1996): *Is Environmental Cancer a Political Disease?* V P. Gross in dr.: *The Flight from Science and Reason*. New York: Johns Hopkins University Press.
- Rosenthal, Robert (1994): *Science and Ethics in Conducting, Analyzing, and Reporting Psychological Research*. *Psychological Science*, 5 (3): 127–134.
- Schuman, Howard (1996): *Questions and Answers in Attitude Surveys: Experiments on Question Form, Wording, and Context*. London: Sage.
- Shaw, Ian (2008): *Ethics and the Practice of Qualitative Research*. *Qualitative Social Work*, 7 (4): 400–414.
- Strauss, George, in Whitfield, Keith (1998): *Research Methods in Industrial Relations*. V G. Strauss in K. Whitfield (ur.): *Researching the World of Work: Strategies and Methods in Studying Industrial Relations*. Cornell University Press.
- Tancig, Simona (2009): *Etika raziskovanja v družboslovnih vedah*. *Kairos*, 3 (1–2): 29–38.
- Warren, Carol B., in Hackney, Jennifer K. (2000): *Gender Issues in Ethnography*. London: Sage.
- Weil, Vivian, in Arzbaeher, Robert (1997): *Relationships in Laboratories and Research Communities*. V D. Elliott in J. Stern (ur.): *Research Ethics*: 69–97. Hannover in London: University Press of New England.
- Whittaker, Elvi (2005): *Adjudicating Entitlements: The Emerging Discourses of Research Ethics Boards*. *Health*, 9 (4): 513–535.
- Yeager, Peter C., in Kram, Kathy E. (1995): *Fielding Hot Topics in Cool Settings: The Study of Corporate Ethics*. V R. Hertz in J. B. Imber (ur.): *Studying Elites Using Qualitative Method*: 40–64. London: Sage.
- Zwitter, Matjaž (2001): *Etika objav v medicini*. *Zdravstveni vestnik*, 70 (9): 485–488.

Naslov avtorja:

dr. Brina Malnar

Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, Ljubljana

telefon: 5805-287

e-mail: brina.malnar@fdv.uni-lj.si